УДК 342
DOI https://doi.org/10.37687/2413-6433.2025-1.10

Костицький В. В.,
доктор юридичних наук, професор,
академік Національної академії правових наук України, професор
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
ORCID: 0000-0003-1692-9810

ТВОРЧА СПАДЩИНА МИКОЛИ ІВАНИШЕВА – ЗАСНОВНИКА КИЇВСЬКОЇ ІСТОРИЧНОЇ ШКОЛИ ПРАВА

MYKOLA IVNYYSHEV AS THE FOUNDER OF THE KYIV HISTORICAL SCHOOL OF LAW

Стаття присвячена дослідженню творчої спадщини Миколи Іванишева у контексті основних положень історичної школи права. Автор аналізує творчий доробок вченого, присвячений цим проблемам, звертає увагу на підходи до розуміння права представників соціологічної та природно-правової шкіл права, надає свою оцінку особливостям розвитку української філософії права цього періоду, звертає увагу на три основні підходи до історичного розуміння права: історико-емпіричний підхід, яким користувалися переважно при аналізі римського приватного права; політичний підхід як спробу з'ясування соціальної цінності права; соціологічний аспект історичної школи, за яким право (і приватне, і публічне) своїм виникненням завдячує не розсуду законодавця, а є результатом самостійного розвитку, через стійке спілкування.

Автор підкреслює, що особливість поглядів Миколи Іванишева полягає у тому, що він у своїх історико-правових дослідженнях не обмежувався історією права одного народу а вивчав історію українського права нарівні із іст орією права інших слов'янських народів, що саме йому належить першість і в дослідженні історії слов'янського права та спроба сконструювати логічно завершену концепцію слов'янського права на основі спільності історичного коріння слов'янських народів. Оскільки цивілізаційно-культурна ідентичність України як європейської держави проявляється і в її філософській традиції, у статті вказується і на античні антропологічні основи праворозуміння, розкривається взаємозв'язок творчості Миколи Іванишева з європейською юриспруденцією, поглядами його учителів, зокрема Фрідріха фон Савіньї. Автор робить висновок, що філософсько-правова концепція М. Іванишева являє собою синтез природно-правових поглядів та концепцій історико-правової школи, що стало наслідком впливів як його вчителів – істориків права, так і наукових зацікавлень ученого, сконцентрованих переважно на феноменові слов'янської громади («общини»).

Ключові слова: *українська філософія права, історія української філософії права, історична школа права, Київська історична школа права, Микола Іванишев, соціологія права, соціологічний підхід до праворозуміння.*

The article is devoted to the study of the creative heritage of Mykola Ivanyshev in the context of the main provisions of the historical school of law. The author analyzes the creative work of the scientist devoted to these problems, draws attention to the approaches to understanding law of representatives of the sociological and natural law schools of law, gives his assessment of the peculiarities of the development of Ukrainian philosophy of law of this period, draws attention to three main approaches to the historical understanding of law: the historical-empirical approach, which was used mainly in the analysis of Roman private law; the political approach as an attempt to clarify the social value of law; the sociological aspect of the historical school, according to which law (both private and public) owes its emergence not to the discretion of the legislator, but is the result of independent development, through stable communication.

The author emphasizes that the peculiarity of Mykola Ivanyshev's views is that in his historical and legal research he was not limited to the history of the law of one people but studied the history of Ukrainian law on a par with the history of the law of other Slavic peoples, that it is he who has the primacy in the study of the history of Slavic law and the attempt to construct a logically complete concept of Slavic law based on the common historical roots of Slavic peoples. Since the civilizational and cultural identity of Ukraine as a European state is also manifested in its philosophical tradition, the article also points to the ancient anthropological foundations of legal understanding, reveals the relationship between the work of Mykola Ivanyshev with European jurisprudence, the views of his teachers, in particular Friedrich von Savigny. The author concludes that the philosophical and legal concept of M. Ivanyshev is a synthesis of natural-legal views and concepts of the historical-legal school, which was the result of the influence of both his teachers – legal historians, and the scholar's scientific interests, concentrated mainly on the phenomenon of the Slavic community ("community").

Key words: *Ukrainian philosophy of law, history of Ukrainian philosophy of law, historical school of law, Kyiv historical school of law, Mykola Ivanyshev, sociology of law, sociological approach to legal understanding.*

У сучасній науковій правничій літературі продовжується дискусія щодо змісту категорії «праворозуміння» [1;3]. Предмет дослідження або обмежується тільки сутністю права та його роллю в регулюванні суспільних відносин, або ж у нього включаються майже всі загальні властивості, риси і прояви права (і тоді, отже, праворозуміння ототожнюється бодай не з усім загальнотеоретичним правознавством) [2].

Важливе місце тут займає історична школа права, засновником якої був Густав Гуго (1764-1844 рр.), а найвідомішими представниками – Карл фон Савіньї (1779-1861 рр.) та Георг Фрідріх Пухта (1798-1846 рр.). На відміну від інших типів праворозуміння, історична школа права стала майже винятково національним німецьким витвором, до того ж суворо обмеженим у часі – перша половина XIX ст.: «німецька історична школа права – це творіння насамперед багатогранного таланту фон Савіньї, а також його однодумців, послідовників і учнів» [4]. Цей напрямок виник, як реакція супроти ідей Великої французької революції, які проголошували перевагу людської волі над традиціями, а також як противага раціоналізму XVIII ст., що не звертав уваги на історичні особливості розвитку права та обстоював віру в природне право. На відміну від теорій природного права, історична школа права визначала право не як результат природної необхідності і не як довільне встановлення людей, а як закономірний історичний продукт суспільного життя [1].

В науці виділяють три основні підходи до історичного розуміння права: історико-емпіричний підхід, яким користувалися переважно при аналізі римського приватного права; політичний підхід як спроба відповіді на одне з головних питань – про суспільну цінність права. Важливим також є соціологічний аспект історичної школи, який дозволяє минуле кожного народу розглядати фундаментом його сучасного, результатом загальнокультурного розвитку. Процес розвитку тоді є не вибором між хорошим і поганим, а природним і закономірним процесом відмирання старого, зародження і становлення нового. І найважливіше – історична школа запропонувала й обґрунтувала цілковито оригінальний філософський погляд на сутність права: «Погляд цей може бути зведений до наступної простої думки… право, за власним зізнанням Савіньї, є сила або функція народу» [5]. У розумінні представників історичної школи права народ – це єдність окремих осіб, що базується на органічних зв'язках між станами і групами суспільства, а дух народу, що виростає з традиції та формується впродовж століть, є визначальним у розвитку права. Такі твердження поєднувалися із критикою представників позитивізму як штучної конструкції, що створюється нормотворчою діяльністю органів державної влади: чинне право в державі зовсім не обмежується лише сукупністю тих приписів, які пропонуються суспільству немовби ззовні, даються зверху владою. За переконанням представників історичної школи право (і приватне, і публічне) своїм виникненням завдячує не розсуду законодавця, а є результатом самостійного розвитку, через стійке спілкування (уже чисто соціологічне твердження), нормативно-правові акти лише доповнюють позитивне право, яке є похідним від звичаєвого права, а останнє зростає з надр «національного духу», глибин «народної свідомості».

Ще одна підстава стверджувати про соціологічні «фундаменти» історичної школи права – їхні переконання, що право не заводиться до права позитивного, але, поряд з державним, також передбачає звичаєве право, а також право науки (або право юристів, як у Євгена Ерліха) [6]. І нарешті для усякого вченого радість читати у творчості представників історичної школи права висновки про те, до джерел права належать як безпосередня переконаність народу та законодавство, так і наука.

Заперечуючи можливість існування єдиного для всіх народів права, представники історичної школи вважали, що у кожного народу є своє право, визначуване властивим цьому народу духом, відстоювали вірність і незмінність усіх діючих, сталих правових інститутів, привертали увагу до необхідності вивчення історії права, справили великий вплив на подальший розвиток правової думки, особливо на психологічну та соціологічну теорії права.

До визначних представників історичної коли права треба віднести Миколу Іванишева (1811–1874 рр.), видатного українського правознавця й історика права, представника офіційної (інституціалізованої) юриспруденції, доктора російського законодавства (від 1840 р.), заслуженого ординарного професора (від 1864 р.), декана юридичного факультету (1849–1861 рр.), ректора (1862–1865 рр.) та почесного члена (від 1869 р.) Університету Св. Володимира, учня Ф. Савіньї, Л. Ранке та В. Ганки.

Ґрунтовний історико-правовий підхід у філософсько-правових поглядах Миколи Іванишева дозволив сучасним ученим вважати його засновником Київської історико-юридичної школи; [7-9] його найвидатнішими учнями у другій половині XIX ст. були О. Леонтович, О. Кістяківський, М. Владимирський-Буданов.

Основні ідеї історичної школи права, які успадкував і розвинув М. Іванишев, відображені переважно у його працях «Про плату за вбивство в давньому руському і давньому слов`янських законодавствах у порівнянні з германською вірою» (1840 р.), «Давнє право чехів» (1840 р.), «Міркування про ідею особистості в давньому праві богемському і скандинавському» (1842 р.), «Про стародавні сільські громади в південно-західній Росії» (1857 р.), «Відомості про початок

унії, вилучені з актів київського центрального архіву» (1858 р.), «Постанови дворянських провінційних сеймів у південно-західній Росії» (1860 р.). Вони містять глибокі узагальнення вченого за результатами вивчення ним історико-правових явищ [10].

Відмітимо і конкретні історико-правові дослідження цього вченого: М. Іванишев разом із М. Максимовичем були організаторами Київської археографічної комісії (Тимчасової комісії для розгляду давніх актів), керівником справ, редактором історичних (від 1845 р.) та юридичних пам'яток, віце-головою комісії (1859–1865 рр.), її головним редактором (1861–1863 рр.) [9;11]. Формальні посади, що він їх обіймав у цій комісії, зумовили й «археографічний» поворот ученого до дослідження пам'яток права: через тлумачення історичного їх коріння до розуміння філософських засад права, зокрема до тлумачення його етнонаціонального виміру, що в першій половині XIX ст. було властивим німецькій історико-правовій школі, яка гіпертрофувала значення романо-германських засад у розвиткові європейського права.

Будучи відкритим прибічником німецької історичної школи права [12;13] вчений все ж критично поставився до її головних висновків. Зокрема, він не просто заломлював ідеї цієї школи у дослідженні особливостей «духу народу», виводив походження окремих правових інститутів з умов життя народу, наполягав на споконвічності існування сільських громад, що відображали «народний дух слов'янства», але прагнув виявити спільне та особливе в історичному розвиткові правових інститутів різних слов'янських народів. Водночас ідеї історичної школи права М. Іванишев використав при дослідженні відмінностей між законодавством слов'янських та німецьких народів [14], тим самим утверджуючи сутнісну неоднорідність змісту європейського права в його регіональних інваріантах, що згодом знайшло концептуалізацію в ідеях функціонування романо-германської та слов'янської правових сімей [15] (хоча згадана думка підтримується далеко не всіми сучасними вченими) [16].

У своїх історико-правових дослідженнях М. Іванишев не обмежувався історією права одного народу; саме йому належить першість і в дослідженні історії слов'янського права [17]. На відміну від представників німецької історичної школи права М. Іванишев спробував сконструювати логічно завершену концепцію слов'янського права на основі спільності історичного коріння слов'янських народів та, відповідно, законів їх громадського (додержавного) співжиття, які стали матрицею розвою їх нормативних регуляторів протягом тривалого періоду їх історії, при цьому спільність такого розвою, попри етнонаціональні відмінності окремих народів, домінувала над правовими відмінностями.

Як відзначають вчені, праця М. Іванишева у Київській археографічній комісії ймовірно серйозно вплинула на його філософсько-правову концепцію, яка стала глибоко фактологічною, Правда, його заперечення пріоритету доктрини над фактами, надання головного значення аналізові фактів та їх наступному узагальненню залишається дискусійним. Маємо багато прикладів визначального значення доктрин и у розвитку права. Це і теорія поділу влади, і концепція верховенства права.

Учений одним із перших, разом з істориком М. Максимовичем, звернув увагу на важливість дослідження актових книг, які були найважливішим матеріалом для історії права України. Він прагнув до ретельного аналізу всіх достовірних писемних пам'яток права – починаючи від офіційних джерел і закінчуючи приватним листуванням, щоб установити закономірності реального «життя права». Отже, його філософсько-правові погляди орієнтовані не на метафізичні концепції, а передусім на глибоке вивчення численних історичних фактів, які є основою для обґрунтування наступних наукових концепцій. Керуючись фактологічним підходом до осмислення сутності правових явищ, М. Іванишев не просто систематизував закономірності у відповідних ділянках права, але й намагався запропонувати подавав розгорнуту схему історичного розвитку законодавства слов'янських народів.

Загалом, філософсько-правова концепція М. Іванишева являє собою синтез природно-правових поглядів та концепцій історико-правової школи, що стало наслідком впливів як його вчителів – істориків права, так і наукових зацікавлень ученого, сконцентрованих переважно на феноменові слов'янської громади («общини»).

Творчість М. Іванишева також ілюструє наступ антропологічного буму у філософії права: природно-правові погляди М. Іванишева мали в основі концепт особистості та його співвідношення з концептом права. На думку вченого, сама ідея особистості і є основною ідеєю права; особистість виникає з раціональності людини; ідея особистості в кожному народі унікальна та є наріжним каменем для творення народом як суб'єктивного, так і об'єктивного права [18]. Відмітимо, що загалом, концепт особистості підкорив собі народну думку і глибоко закарбовувався історії народів; пройшов тривалу еволюцію в історії людства та набув своєрідності на різних етапах історичного розвитку, зокрема, в країнах Стародавнього Сходу пріоритет мали держави над особою, релігійна основа законодавства зумовлювали метафізичний стан ідеї особистості.

Європейська традиція тут опиралася на погляди античних вчених. У Стародавній Греції ідея особистості стала основною засадою законодавства, набувши подальшого розвитку за часів Стародавнього Риму. Вирішення проблеми

про ступінь розвитку ідеї особистості у народів Європи до введення християнства вчений пов`язав з ідеями історичної школи права: звичаї, що виникли з внутрішнього життя кожного народу, вже містили уявлення про права людей і були правилом для людської поведінки. Проте інтерпретація у «колективній свідомості» кожного народу змісту прав людини мала відмінності і залежала, на думку вченого, від особливостей народного характеру.

У концепції народного характеру М. Іванишева помітні впливи не лише німецької історичної школи права, але і російської ідеології слов'янофілів, яка, по суті, стала головним підмурком світогляду мислителя, але проінтерпретована ним була не в консервативному політико-ідеологічному дусі обґрунтування вірнопідданства російському монархові, а головно зосереджена на науковому протиставленні народного духу «слов'янського світу» духові світу «німецькому». Ці погляди, сформульовані на основі застосування компаративного методу, стали «альфою й омегою» його творчості, а захоплення етнокультурними засадами й відмінностями світу слов'янства та «німецького світу» призвело до обґрунтування М. Іванишевим концепції відокремленого оригінального й автохтонного слов'янського права, витвореного на основі законів громадського співжиття, інтерпретованих в індивідуалістичному ключі. В її основі лежить порівняльне вивчення законодавства всіх слов'янських народів, що дасть змогу, на думку вченого, за методом аналогії, пояснювати унікальність окремих правових явищ того чи іншого народу, виводячи їх з неповторності його історичного розвитку. Так, зіставляючи пам'ятки права слов'янських народів з більш ранніми пам'ятками німецького народу, науковець дійшов висновку про досконалість слов'янського права порівняно з німецьким.

Він підкреслював важливість історичних обставин, традицій, звичаїв і національних особливостей у формуванні правових систем. М. Іванишев розглядав право як частину духовної культури народу. Він підкреслював, що правова система повинна відповідати національному характеру, ментальності та соціальним умовам конкретного народу. У цьому контексті він був близький до ідей правового народництва.

Важливо також підкреслити, що учений приділяв значну увагу звичаєвому праву як джерелу національного законодавства, підкреслюючи, що багато правових норм на українських землях історично формувалися не з писаного права, а через звичаї, які мали обов'язкову силу в суспільстві.

По суті, саме історія, в найширшому розумінні цього поняття, стала для М. Іванишева головним джерелом права, стимулом його розвитку та підтвердженням оригінальності національного правового розвитку. Хоча вчений безпосередньо не акцентував увагу на своєрідності саме українського права (що було, природно, неможливим у силу офіційного статусу М. Іванишева), проте його увага до права «південно-західної Росії» і була посутньо адресована правовій культурі та правовій історії України, що чіткіше згодом підкреслив молодший сучасник М. Іванишева історик і філософ М. Костомаров.

Глибина та оригінальність цих розвідок, сполучення елементів історичного й компаративного підходів у дослідженнях слов'янського права привернули до їх висновків значну увагу з боку тогочасних і пізніших німецьких, чеських і російських учених-юристів та істориків, що стало сильним поштовхом для розвитку етнокультурного та історико-культурного вимірів в історії та філософії права, що дає змогу зарахувати М. Іванишева до числа попередників універсалістських етнокультурних концепцій Л. Гумільова та А.Дж. Тойнбі.

Демократизм та прогресивність філософсько-правових поглядів М. Іванишева простежується і в структуруванні ним курсу поліцеїстики – цієї попередниці сучасного адміністративного права. Хоча формально курс мав назву викладом законів державного благоустрою, проте насправді під державним благоустроєм М. Іванишев розумів ні що інше, як закони збільшення і розширення народного багатства та освіти. Їх він структурував у такий спосіб:

I. Закони, що сприяють збільшенню і розширенню народного багатства:

1. Закони створення народного багатства:

а) закони сільської промисловості;

б) закони обробної промисловості (мануфактури, фабрики, ремесла);

2. Закони обороту народного багатства:

а) торгове законодавство;

б) кредитні законоположення;

в) статути шляхів сполучення, пошт і телеграфів.

II Закони, що сприяють збільшенню та поширенню народної освіти:

1. Засоби вдосконалення наук та мистецтв.

2. Засоби поширення народної освіти через видання творів (цензура, літературна власність, бібліотеки та музеї) [9].

Цілком очевидно, що таке бачення «державного благоустрою» відповідало не реакційним поглядам слов'янофілів, а ліберальним філософсько-правовим концепціям, поширеним у тогочасній Західній Європі.

Не розділяючи цілком слов'янофільських захоплень М. Іванишева відмітимо, що він одним із перших зрозумів важливість історичних досліджень слов'янського права і першим ознайомив тогочасну юридичну науку з порівняльним методом при вивченні слов'янських законодавств, [19] а його історико-правові екскурси сягнули глибини філософсько-правових узагальнень

і багато в чому прислужилися продовженню пробудженню слов'янських народів у їх визвольній боротьбі в XIX ст.

Широке застосування М. Іванишевим компаративного та історико-правового методів дало йому змогу багато в чому випередити німецьку школу історії права та обґрунтувати прогресивні ідеї, багато в чому суголосні сучасним етнокультурним та загальноцивілізаційним інтерпретаціям права та правової реальності. Зокрема, учений упритул підійшов до обґрунтування самобутності українського права, відмежовуючи його від загальноросійських схем історико-правового розвитку.

Водночас слабким місцем у його правовій концепції було неправомірне співставлення вченим різночасових матеріалів і пам'яток права, на що вказував рецензент посмертного видання творів М. Іванишева професор Київського університету О. Кістяківський, а також необґрунтоване використання сфальшованих «Рукопису Зеленогорського» і «Рукопису Краледворського», оригінальність яких на початку 1840-х рр. не викликала сумнівів [19].

Разом з тим, можна припускати, що така оцінка творчості Миколи Іванишева не дає підстав говорити про якийсь негативний вплив його поглядів на ідеї національного й соціального визволення Українського народу, які детермінували розвиток української філософії права у другій половині XIX – на початку XX ст., а навпаки маємо стверджувати про значимість його праць для просування європейських підходів до праворозуміння з врахуванням національних традицій і особливостей розвитку української історії.

Список використаних джерел:

1. Костицький Василь: Вибрані проблеми теорії права: підручник /Василь Костицький. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2022. С. 74-82.
2. Рабінович П. Деякі сучасні концепції права в Росії та Україні (у світлі потребового праворозуміння // Філософія права і загальна теорія права. 2013. № 1. С. 154.
3. Костицький В.В. Сучасне праворозуміння та проблеми законотворення (теолого-соціологічне розуміння права у контексті законотворення). Збірник лекцій: Парламентаризм та законотворення: Вибрані лекції / Упоряд.: О. Копиленко, Є.Бершеда, Ю. Волошин, І. Мищак. Київ: Інституту законодавства Верховної Ради України, 2017. С. 11-49.
4. Прокопов Д. Є. Ф. К. фон Савін'ї та витоки історичної школи права / Д. Є. Прокопов // Філософські та методологічні проблеми права. 2013. № 1-2. С. 145.
5. Цит. за : Головко О. М. Погляди Ф. К. фон Савіньї на історію держави права // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. 2018. Серія «ПРАВО». Випуск 25. С. 40.
6. Костицький В.В., Кобан О.Г. Соціологія права : (науково-теоретична спадщина Євгена Ерліха і проблеми розвитку сучасної науки) (видання друге) / Василь Костицький; Ін-т законодавчих передбачень і правової експертизи. Київ : Коло, 2016. 256 с.
7. Гриценко І. М.Д. Іванішев – засновник історико-правової школи університету св. Володимира. *Вісник Київського національного університету ім. Тараса Шевченка. Юридичні науки*. Київ : Київ. ун-т, 2000. Вип. 40. С. 13–17.
8. Гончарук А.П. Механізм правової поведінки (загальнотеоретичний аспект): дис. … канд. юрид. наук: 12.00.01. Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. Київ, 2016. С. 23.
9. Соломаха А.Г. Становлення М.Д. Іванишева як науковця-поліцеїста. Право.ua. 2015. № 1. С. 63-69. С. 63.
10. Кудін С. В. Порівняльна історія права: вітчизняна традиція концептуалізації: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» (081 – Право). Харківський національний університет внутрішніх справ. Харків, 2020. 468 с. С. 87.
11. Киян О. М. Д. 1ванишев як історик й організатор історичної науки. *Український історичний журнал*. 2002. № 2. С. 84-99.
12. Padoa-Schioppa A. The Historical School and German Legal Science. Fitzgerald C, trans. In: *A History of Law in Europe: From the Early Middle Ages to the Twentieth Century*. Cambridge University Press; 2017:521-536;
13. Bernstorff von J., & Mayer, M. (2023). The Historical School and German International Legal Thought in the 19th Century. *Journal of the History of International Law / Revue d'histoire du droit international*, *25*(3), 311-353.
14. Кудін С.В. Основні напрями порівняльних досліджень вітчизняних вчених у XIX ст. *Порівняльне правознавство : сучасний стан і перспективи розвитку: збірник наукових праць / за ред. Ю.С. Шемшученка, В.П. Тихого, М.М. Цимбалюка, І.С. Гриценка; упор. О.В. Кресін, І.М. Ситар*. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2012. С. 114-115.
15. Оніщенко Н. М. Правові системи сучасності. Порівняльне дослідження національних правових систем. *Держава і право.* 2000. Вип. 7. С. 3-10. С. 8.
16. Харитонов Є., Харитонова О. Європейські правові системи: проблеми класифікації. *Вісник Академії правових наук України*. 2002. № 2(29). С. 3-14. С. 6-8.
17. Гетьман О. М. Теоретико-методологічні проблеми історико-правової науки в працях українських вчених XIX – початку XX сторіччя: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень. Одеська національно юридична академія. Одеса, 2006. 18 с. С. 9.

18. Ковальчук О. М. Розвиток теорії права у Київському університеті в XIX – на початку XX століття: дис. … канд. юрид. наук: 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових вчень. Київський національний університет імені Т. Шевченка. Київ, 202. 191 с. С. 48-49.

19. Копилов С.А. Українська історична славістика нового часу: витоки, становлення і етапи розвитку: дис. … д-ра істор. наук: 07.00.06 – Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни. Кам'янець-Подільський державний університет. Кам'янець-Подільський, 2006. 525 с. С. 175.